

A zsidóság történelmi helyzetének alakulása a közösségek szerkezetére, életmódjára, és vallási életére is kihatással volt. Magyar viszonylatban a középkorban a zsidók letelepítésének joga királyi privilégium volt. Ezt csak kivételes esetekben adományozták főuraknak (zsidótartási jog). Így a zsidóság főleg királyi birtokokon élt. A 17. századtól a királyi telepítés megszűnt, ezt követően a közösségek a leggazdagabb földesurak birtokain telepedhettek meg. Ellentétben a középkori gyakorlattal a 18. század végére már elsősorban itt éltek. A rendi Magyarország zsidósága így - a városokból kiszorulva - főúri "védelem", "felügyelet" alatt, bizonyos autonómiával rendelkező "Communitas Judeorum"-okat alkotott.

Makón ilyen *communitas judeorum* a földesúr szerepét betöltő Stanislavich Miklós, *csanádi püspök* telepítéseként 1740 körül jött létre, mint külön területi egység. A "zsidó fertály" megközelítőleg a mai Deák Ferenc utca területéről indult ki, amely Nagyzsidó utcaként élt a helyi köztudatban. Később az Eötvös utcára (Kiszsídó utca) is kiterjedt, amelynek a 19. század közepén még Furdó utca volt a neve, és a *mikve* (rituális fürdő) itt volt található. Ezek az utcák azonban 1821. évi nagy árvíz a terület adottságait követték, városrendezési terv szerint történő kialakításukra az árvíz utáni újjáépítéskor került sor. A zsidóság mindvégig ebben az un. "zsidó fertályban" lakott, amelyekből a mai Síp és Bolygó utca irányában növekedett, illetve a Főtéren építettek kereskedőházakat. A zsidó község így magánföldesúri telepítvény volt a város területébe ékelődve. Közvetlenül a püspök-földesúr fennhatósága alá tartoztak. Külön bírójuk, esküdtszékük és adószedőik voltak. Vitás kérdésekben az úriszék döntött. A közösség képviselőjét a földesúri hatóság irányába a püspök által meghatározott három jelölt közül, a *Communitas* által választott zsidóbíró látta el. Jogilag Makó mezővárosa és a földesúr szerepét betöltő püspök előtt *kollektív felelősséggel* bírtak: "mindenekben egy *mindnyájáért és mindnyájan egyért felelni és fizetni kötelesek*". Ezt példázz Naftali ben Dávid esete, aki 1779-ben (5539. *hesván*) a közösséget kollektíven érintő gyilkosság alaptalan vádját magára vállalta, a közösséget fenyegető megtorlást elkerülendő. A mártírhálált szenvedő "szent férfiú" (is *kádós*) sírja ezt követően máig jelentős közösségi zárandokhelyé vált.

Az 1802-es földesúri szerződés az "idegen vagy jövevény" zsidó befogadását földesúri engedélyhez kötötte.

Egy 18. század végi összeírás szerint a makói zsidóság többsége bőrkereskedelemmel foglalkozott. Járták a város és a falvak utcáit, házaltak, és fölvasárolták a nyersbőröket. Legtöbbjüknek volt egy-két, sőt néhányuknak három lova is, ami nélkülözhetetlen volt a nyersbőr-kereskedésnél. Voltak közöttük nyolc kiskereskedő, két szabó, egy-egy kocsmáros, pálínkaégető, üveges, rozsolás készítő és vésnök. 1818-tól a helyi szabó, később pedig az üveges céh tagjai között is feltűntek. A közösségben összesen 15 zsidó és 8 keresztény cselédet alkalmaztak. A legtöbben mégis nyomorúságos kis viskóban laktak. Csupán hat családnak volt értékesebb háza. Ezért a földesúri rendelkezések nagyjából gazdasági célzatúak voltak, s a szabad versenyt, valamint jelentősebb vagyoni különbségek kialakulását kívánták megelőzni a gyakorta rossz anyagi helyzettel küszködő közösségnél.

A *communitas* megszűnését megelőző időszakban azonban boltos, portékás, kalmár, német varga, német szűcs, szobafestő kovács, bádogos, ezüst-, aranyműves, ötvös, pipapesztyelő, dohányvágó, paplanos, asztalos, kávécs, sapkakészítő, gombkötő, könyvkötő, pékmester, tímár, csizmadia, és földműves makói zsidók is feltűntek a reformkori hitközségi anyakönyvekben.

A communitas vallási élete

A *communitas judeorum*ok országszerte olyan zárt közösségeknek számítottak, amelyekben kiemelten ügyeltek a vallásos élet és a vallásos magatartás dolgaira. A vallási élet megszervezésére a telepítést követően hamarosan sor került, a végtisztesség megadásával és jótékonyossággal foglalkozó, legelső intézménynek számító *Chevrá Kadisa* (Szentegry fel) megalakítása pedig 1748-ban történt meg. A vallási élet azonban részben földesúri felügyelet alatt állott. A bizonyos autonómiával rendelkező, vallási tekintetben mégis alárendelt helyzetű közösség vallási vitáinál a földesúr beleszólási joggal bírt. A *csanádi püspök*, mint földesúr a fennmaradt feljegyzések szerint mind a rabbi-választás körüli bonyodalmakban (1826), mind pedig az asszonyok vallástörvényi jellegű hajviseletének ügyében (1840) döntött. Az utóbbinál a kevésbé szigorú megoldásnak számító főköztöviselés mellett határozott, a világiban szétszóródott mai ortodox makói közösségek egy részénél ma is élő paróka-viselettel szemben.

A túrelmi adó és az árendálások mellett a püspökkel kötött szerződések a *kásrut* (rituális étkezési szabályok) gyakorlati biztosításához kapcsolódó tevékenységekre is kitértek. A kóser bor és hús mérésének joga a közösség (*kile*) monopóliumát képezte, amelyet bérbe adott. Az 1802-es szerződés szerint a *sehita* (kóser vágás) lebonyolítására a *kile* két mézártszékét árendálta. A "Nagy Piaczon" a második megnyitására azért volt szükség, mert a közösség úgy vélte, "hogy az egyben vágandó kóser hússal az zsidóság bé nem fogja érní". Az 1836-os bérléses bérlővel kötött megegyezés szerint ezek feladata volt "szakadatlanul jó, friss, egészséges és elegendő Kóser Marha, Juh és bárány hússal el látni" a közösséget. A bárány vágását június végéig engedélyezték azzal a kikötéssel, hogy annak hátulso részét "egy krajtzárral oltsóbban fontját számítva" a haszonbérelőnek átadni kötelesek, a lakosok egymás közötti ezzel való kereskedése ugyanis tiltott volt. A bor árusítása hasonló megítélés alá esett: "az *communitas* maga népiesen számára mérendő Kóser bort más Makai lakosnak vagy akár idegennek is árulni ne merészeljen".

A forrásokban a makói zsidóság első rabbija Zélig Jakab személyében 1773-ban jelent meg. A közösség első zsinagógája 1791 körül épült. Az alapfokú vallási oktatást szolgáló *chéder* ("szoba") pedig már ezt megelőzően 1787-ben - a korábbi szülői kezdeményezések szintjéről - közösségi intézménnyé emelkedett. A közép- és felsőfokú vallási oktatást szolgáló - elsősorban más közösségek fiai által látogatott - *jesiva* ("talmudiskola") Salamon Zalman Ullmann (1826-1863) nevéssé vált s a makói hitközséget országos hírűvé tévő, Ullmert *talmudtudós* rabbi makói tevékenységének idején jött létre. A hitközségi tulajdonában, 1773-ban egy rabbi- és egy tanítói ház volt, 1826-ban viszont már a "Rabbinusi Quártély" hiányára és építésének elhúzódo szükségességére hivatkoznak a földesúrnál. A Makai Izraelita Község 1824-1825-ös összeírása két hitközségi alkalmazásban lévő baktorról is szól, melynek intézménye 1844-ig fennállott. Feladatuk többek között este hét órától reggel hat óráig "az illető község *uttszain óránként kiáltván 's türkólvén felvigyázní mindenütt hiba nélkül hűségesen*". Az 1831-es kolerajárvány idején a hitközség külön járványkórházat létesített, 1840-ben pedig új hitközségi kórházat, 1843-ban a hitközség ifjúságának szervezésében "Jótékonyági Egyesületet" hozott létre.

A közösség a communitas után - a hászkálá hatása

Magyarországon a 19. század második felében a feudális struktúra megszűnésével a *communitas judeorum* jellegű közösségek is felbomlottak. Ez az időszak a makói közösség vallási életében is jelentős változásokat hozott.

A túrelmi adó 1846-os eltörlésekor hálaadó istentiszteletet tartott a közösség, mivel annak fizetése gyakran jelentett számára nehézséget. A közösség vallási igényei teret tapasztalható későbbi változások már ezen az eseményen feltűntek. A feldíszített zsinagógában az "oltárra" - valószínűleg a *frigyszekrény* (áron *hákode*) elé - az uralkodó képét tették. Ezen istentisztelet keretében a "magyar nyelvű beszéd" (*homília*) mellett a liturgikus szövegek magyarul és németül is elhangzottak, a hitközségi jegyző fordításában. Mind a nemzeti nyelvű *homília* és liturgikus szövegek fordítása, mind pedig a tóraszekrényre helyezett kép, újítást jelentett. Ennek előzményei a 19. század elejéig nyúlnak vissza. Az első magyar nyelvű "prédikáció" 1814-ben hangzott el a makói zsinagógában. A helyi hagyomány szerint Sveiczter Fábrián (1778-1856), említett hitközségi jegyző e kezdeményezése tekinthető Magyarországon az elsőnek. Sveiczter 1837-től a hitközségi anyakönyvezésben is bevezette a nemzeti nyelvet, miközben korának kedvelt magyar utóneveit alkalmazta.

Ezek a "német reform"-kísérletek egyrészt idegenben járó kereskedők révén jutottak el Makóra, másrészt más közösségek (Bécs, Pest, Szeged, Nagybecskerek, Kecskemét) újítási kísérletet is példát nyújthattak hozzájuk. A német zsidóságtól eredő reformtörekvések mögött a felvilágosodás zsidó mozgalmának, a hászkálának eszmerendszerere állott. A szellemi áramlat céljaként a zsidó hagyomány és az európai kultúra összeegyeztetését tűzte ki, amellyel azonban az egyenjogúsítást, a hit szabadságát, s nem az asszimilációt kívánta elérni.

A makói közösség hitközségi oktatásában 1861-től első helyet érdemlő tantárgyként feltűnt a magyar nyelv oktatásának igénye. Ez a közösséghez tartozók otthonaiban is kezdett teret hódítani. A változások bizonyos mértékig egyaránt hatással voltak a vallási életre és a vallási magatartásra. A vallási élet gyakorlatában lazulás, elveiben pedig változás következett be. Ezek mindaddig nem fenyegettek a közösség egységét, amíg a hitközségen belül kompromisszum jellemezte őket. Ullmann rabbi, aki országos hírek örvendő, következetes konzervatívizmusról ismert *talmudtudós* volt, s a vallási törvények megszegését 1844-ben még közösségi megfélemlítéssel szankcionálta, 1850-ben belenyugodott a *tóraolvasó-asztalnak* (*bimá*) zsinagóga közepéről a *tóraszekrény* elé történt, a reformtörekvések keretébe illeszkedő áthelyezésébe, s egy ideje már maga is eltekintett a szabad ég alatt történő esketéstől. 1858-ban a kórusos istentisztelet bevezetése azonban már felszínre hozta a közösségen belüli ellentéteket. A közösség két táborra bomlott. Az egyik a tradíció bolygathatatlanágát valló, s a tradicionális talmudi műveltséget szorgalmazó rabbira tartott igényt. A másik viszont az "istentisztelet esztétikáját", reprezentatív jellegű változtatásokra törekedett, és a nyugati keresztény kultúra felvilágosult világi műveltségét is magáénak mondó rabbit látott volna szívesen a makói rabbi-székben.

A kórusos istentisztelet a liturgiát itt nem bolygatta meg, Ullmann rabbi viszont elzárkózott a zsinagóga liturgiáktól bármilyen megváltoztatásától, mivel további újításoktól tartott. A hászkálá ugyanis jelentős liturgiai változtatásokkal járt német, osztrák és francia területen. A *bima* áthelyezésén túl, az imaalkalmakon megjelentek a férfi-, fiú-, illetve a kórusos kórusok, amelyekben a nők megjelenése okozta a legtöbb konfliktust, s hitközségenként eltérő megoldásokhoz hozott magáé. Ez szoros kapcsolatban állt a közösségi vallásgyakorlás tereinek változó igényekhez kötődő új építészeti megoldásaival. A kórusra és az orgonára zenei szempontból többnyire a megnövekedett létszámú közösségek tagas, reprezentatív funkcióval bíró imahelyein a liturgia zeneiségének megóvása érdekében volt szükség. A kórusok és osztrák, illetve német klasszikus zene nagyjainak hatása alatt álló házán-zeneszerzők használtak dallamokat átdolgozó műveit, vagy ezek saját szerzeményeit adta elő, valamint a közösségi válaszokat énekelte. Az orgona pedig a megnövekedett méretű imahelyeken zeneileg "támasztotta alá" az előimádkozó és a kórus énekét. Ezek szimbólumokká is válhattak. A kórusos istentisztelet ilyen szerepet töltött be a későbbi nagyobb neológ központok már meglévő újításaira hivatkozó makói híveknél.

A szakadás

1858-ban került az újítást ellenző idős rabbi kényszernyugdíjazására. Ennek során a hitközség gyűlésén érvényesítve hangzott el, hajlalt kora mellett, hogy "az ifjúság nevelésére (...) a talmud kivételével az emberi műveltség minden terén való járatlansága miatt képtelen. (...) a rabbi tehetetlensége és tértlensége a haladást a községben gátolta és gátolja, a mi miatt csak nagyon kevés hitközségi tag ismeri az európai írást." A rabbi kényszernyugdíjazása és a kórusos istentisztelet bevezetése után a közösség egy része imaalkalmait Ullmann rabbi lakásában tartotta meg. A hatóság által nem támogatott különválási szándék ellen "zugistentisztelet" címén a közösség a hitközség segítségét, míg a kényszernyugdíjazott rabbi a "chorus" további működésének betöltését kérte. Az átmeneti megoldást és az újítások előtti állapot visszaállítását 1860-ban a jelentette, hogy a konzervatív irányzat hitközségi eljárásában többségbe jutott. Az ellentétek azonban a rabbi halálával 1863-ban ismét feléledtek. A konzervatív tábor az elhunyt rabbi fia, Ullmann Izrael köré gyűlt, az újítási szándékozó közösség pedig még 1867-ben és 1869-ben is hatósági segítséggel próbálta megszüntetni az elkülönültek imaalkalmait. A hitközségi elnök 1864-ben a rabbi-választás szükségességére és a hívek közösségi vallásgyakorlástól való eltávolodására hívta fel a hitközségi eljárások figyelmét. Még ebben az évben változott a "rendezésük karának" *peszáchig* történő felügyeléről, illetve új rabbi meghívásának szükségességéről. Ez utóbbi nem klírt pályázat útján történt, hanem a későbbi kongresszusi irányzat (neológia) neves képviselőinek egyhangú javaslatára. Így Fischer Antal Énoch dunaföldvári rabbi került a makói rabbi-székbe, aki 1896-ig tevékenykedett a közösségben.

Az 1868-69-es kongresszust követően, melyen a magyarországi zsidóság három irányzata körvonalazódott, 1872-ben a makói közösségen belüli különválás is intézményesült formát öltött. Ennek során a közösség minden ingó és ingatlan vagyona a kongresszusi irányzat képviselőire szállt. Az ortodox és a neológ (kongresszusi) közösség mellett *status quo ante* nem jött létre, később viszont az ortodox hitközség keretében egy kis számú *chászid* közösség jelent meg. Az ortodox közösség főbírja előbb Kornfeld Ábrahám, Grünwald Adolf, majd Vorhand Mózes lett; a neológoké pedig Fischer Antal Enochot - a neves makói költő, Makai Emil apját - követő dr. Kecskeméti Ármin volt.